

Philip Hanson: The rise and fall of the Soviet economy. An Economic History of the USSR from 1945

(Pearson Education Limited, Edinburgh, 2003, 279 oldal)

A birminghami egyetem professzora, a szovjet gazdaság ismert kutatója, Philip Hanson ambiciózus célt tűzött maga elé: alig 250 oldalon kísérelte meg bemutatni a szovjet gazdaság második világháború utáni útját, az 1940-es évek második felének helyreállításától egészen az 1990-es évek elejének összeomlásáig.

Nem szeretném az olvasót kétségek között tartani, ezért rögtön az elején leszögezem, a szerzőnek sikerült a nem könnyű feladatot megoldani. A figyelmes és a téma iránt érdeklődő olvasó – még az is, akinek a Szovjetunióval kapcsolatos ismeretei nem terjednek túl a napi sajtó és néhány közgazdasági periodika által nyújtott kereteken – nem csupán áttekintést kap a szóban forgó négy és fél évtized fontos eseményeiről, hanem visszadátumozva talán sok minden olyat is megért saját életéből, tapasztalataiból és tanulmányaiból, amiről eddig csak homályos sejtései voltak, s nemigen tudta, hol kellene keresni a kapaszkodókat.

A könyv felépítése világos, a mondanivaló kifejtése logikus, az állítások tényekkel vannak alátámasztva, az argumentációban fellelhető egyéni vélemény sohasem nyomja el a gazdaság állapotát leíró adatokat. A szerző mindemellett számos olyan csapdát is elkerül, amelyekbe pályatársai gyakran akaratlanul is belezuhannak, vagy önként és készkarva esetleg belesétálnak: Philip Hanson nem kedveli a sztorizást, egyéni élményeit, benyomásait vagy a másoktól hallott, de a koncepcióba illő legendákat nem szövi a történetbe, csupán néhány egyéni megjegyzést enged meg magának, s azt is általában lábjegyzetként. Nem misztifikálja a számokat, reálisan mutatja be a szovjet statisztika korlátait, illetve a CIA és más nyugati szakértők becsléseinek módszertani problémáit is. A szovjet gazdaság összeomlását és a Szovjetunió széthullását nem a Gonosz Birodalmának végzetesű megsemmisüléseként írja le, mi több, arra is ügyel, hogy elkerülje a rendszer mai – elsősorban orosz – apologétái által előszeretettel használt csapásirányt: a sziklaszilárd szovjet gazdaságot az árulók és összeesküvők kártékony és bűnös tevékenysége tette tönkre.¹

A könyv ismertetése kapcsán gondolataimat két csomópont köré kívánom építeni: miről olvastam benne, és még miről olvastam volna szívesen. A szovjet gazdaság tündöklése és bukása című könyv a korszak és annak gazdasága bemutatása kapcsán kronologikus elvet követ, a bevezetésen kívül kilenc fejezetből, szerkesztői előszóból és részletes bibliográfiából áll. Megítélésem szerint az egyes szerkezeti elemek terjedelme és a kifejtés mélysége általában megfelelő, összhangban van a taglalt időszak jelentőségével és hatásaival.

Az első fejezet a sztálini gazdasági rendszert ismerteti, röviden szól annak alkotóelemeiről, bemutatja a működés legfontosabb ismérveit, mintegy megteremtve ezzel a könyv lapjain életre kelő, gyakran furcsaságokat produkáló, helyenként egyenesen felfoghatat-

¹ „A Német Birodalmat az árulók otthon hátra szúrták” vagy modernebb formában, például az 1988. decemberi örmény földrengést szántszándékkal idézték elő, elősegítendő és felgyorsítandó a birodalom bomlását.

lan rendszer megértésének esélyét. A szerző a szovjet gazdaság hierarchiáját bemutató egyszerűsített, de mégis kifejező ábra felvázolására vállalkozott. Érzésem szerint azonban a sematikus rajzba még be kellett volna illeszteni a rendszer szerves részeként, a megtermelt javak elosztásáért, illetve az elosztás koordinációjáért felelős Glavsznabot is, amely éppolyan kulcseleme volt a hierarchiának, mint a Goszplan vagy bármelyik ágazati minisztérium.

Tekintettel arra, hogy az első fejezet a második világháború végétől Sztálin haláláig terjedő nyolc évet taglalja, egy-két dolog feltétlenül hiányzik belőle. 1944–1948 között a korszak frazeológiájának megfelelően, helyenként a központi sajtó hasábjain is, meglehetősen éles vita folyt a háború után követendő gazdaságpolitika irányáról. A szovjet társadalom minden tagjában, amint ezt különben Hanson helyesen meg is jegyzi, rendkívüli várakozás élt ebben az időszakban, az emberek között általános volt a nézet, hogy ezután már csak jobb jöhet, s ez a gazdasági „útkereső” vitában is megmutatkozott. Amint az közismert, végül a Berija–Molotov-érdekcsoport győzedelmeskedett, s Zsdanov halála után a Vozneszenszkij–Rogyionov-féle irányvonal totális vereséget szenvedett – s végeredményben ennek köszönhető az, hogy a szovjet gazdaságpolitika a háborús győzelmet követően szinte minden változtatás nélkül visszatért az 1930-as évek irányvonalához.

Érdemes lett volna külön foglalkozni a háború utáni helyreállítás sajátosságaival is. Az újjáépítés sokak véleménye szerint ugyanis nagyban eltér a normál gazdasági fejlődéstől. Így például Jánossy Ferenc több, rendszerváltás környéki interjújában annak a véleménynek adott hangot, hogy a helyreállítás általában azért olyan látványos, mivel itt – melleleg sem Keleten, sem Nyugaton – szinte nem veszik figyelembe a gazdaságosságot. S ha ehhez hozzászámoljuk a mindenkori szovjet vezetés egyik fő ütőkártyáját, a társadalom erőszakos mobilizálását, akkor érthetővé válik, hogy a felemelkedésben miért volt oly’ nagy szerepe a háború utáni néhány évnek.

A második és harmadik fejezet a hrucsovi időszak gazdaságpolitikáját taglalja. A szerző álláspontja egyértelmű: nem a rendszer változott, hanem annak prioritásai módosultak, a mezőgazdaság és a fogyasztási cikkek gyártása valamelyest előtérbe került, ugyanakkor megkezdődött a befektetések növekedési ütemének csökkenése, amely kisebb-nagyobb hullámzásokkal egészen Gorbacsov elvetélt 1985–1987-es kísérletéig jellemezte a szovjet gazdaságot.

Philip Hanson, aki mindvégig igyekszik megőrizni a kutatóhoz méltó hűvös tárgyilagosságot, nem tudja, és valószínűleg nem is akarja leplezni szimpátiáját a hrucsovi időszak iránt. A pozitívumok között többször is megemlíti a terror megszűnését, a munkaidő csökkentését, a nehézipar szerepének mérséklődését, a nagyarányú lakásépítési program beindítását, a szocialista gazdasági rendszer első komolyabb reformkísérletének előkészítését, az ideológiai korlátok enyhítését, s igen hangsúlyosan szerepel az is, hogy ezeket az intézkedéseket a következő harminc évben senki sem merte igazán kétségbe vonni.

A hrucsovi korszak szinte valamennyi súlyos negatívumát a szerző részletesen taglalja, azonban a hatvanas évek második felében, a hetvenes évek első felében a brezsnyevi adminisztráció által voluntarizmusnak nevezett jelenségnek a szerző kevesebb figyelmet szentel. Éppen ezért jut arra a téves következtetésre, hogy Hruscsov bukását nem a gazdasági hibák sorozata okozta. A pillanatnyi ötletek által vezérelt állandó változások – amelyeket a könyv különben hűen követ – szétzilálták a szovjet gazdaságot, anarchia közeli helyzet alakult ki. (A közhangulatra jellemző a korszak vicce, amely a szovjet társadalomban három *R* betűvel kezdődő gyógyíthatatlan betegségről tesz említést, mint rák, reuma és reorganizáció.) Mindezek eredményeként a Moszkvában amúgy sem kedvelt ukrán nemzetiségű, egyszerű sorból származó pártvezető talajt vesztett, bukása elkerülhetetlenné vált.

A könyv negyedik és ötödik fejezete az utóbb pangásnak nevezett brezsnyevi kor eseményeivel foglalkozik. A szerző külön érdeme, hogy nem zavartatja magát a korszak közmegítélésétől, az események tárgyyszerű, reális, szigorúan tényekre alapozott értékelését nyújtja – ellentétben azzal a legszélésebb körben elterjedt vélekedéssel, miszerint ez a közel két évtized az elejétől a végéig a pangás kora volt. Hűen visszaadja a remény érzését, amely egészen a hetvenes évek elejéig élt a szovjet társadalom legszélésebb rétegeiben, s amely a sztálini terror csitulatával és a hrucsovi állandó kampányok, átszervezések elmúltával a viszonylagos haladást és a fejlődést a *stabilitással* kötötte össze.

Az olvasó a negyedik fejezetből megismerheti a koszigini reformok lényegét, sőt arról is képet alkothat, vajon van-e összefüggés ezek és a mi új gazdasági mechanizmusunk között. A fejezetet olvasva és elemezve érdemes elgondolkozni arról is, hogy *három évvel* a szovjet reformok meghirdetése *után* esetleg *még ambiciózusabb* új gazdaságpolitikát is megfogalmazhattunk volna?

A stagnálás időszaka című fejezetben a szerző részletesen és rendkívül alaposan elemzi mindazokat a körülményeket, amelyek a szovjet gazdaság növekedési ütemének csökkenéséhez, végeredményben a pangáshoz vezettek. A szerző a szovjet hivatalos adatok és a CIA által készített becslések egybevetésével meggyőzően tárja fel a korszak ellentmondásait, s hitelesen mutatja be a már lejtőn levő gazdaság irányítói által foganatosított, egyre kétségbeesettebb intézkedéseket. Érdekes volt szembesülni azzal is, hogy a témával hivatásszerűen foglalkozó brit kutatót a már-már visszafordíthatatlannak tűnő *gazdaságlassulás ténye* milyen megdöbbenéssel töltötte el.

A szerző figyelmét természetesen nem kerüli el az az ellentmondásos helyzet, amely a brezsnyevi korszakban alakult ki a két világpiacon olajárrobbanás következtében. A Szovjetunió a folyamat egyik fő nyerteseként óriási pluszjövödelmekhez jutott, amelyek egyrészt lehetővé tették a növekedési problémák enyhítését, sőt szerény mértékű életszínvonal-emelkedést is finanszíroztak, viszont hozzájárultak a reformok – mint később kiderült végleges – elhalasztásához. A fejezetet olvasva, az embernek mégis hiányérzete támad: érdemes lett volna részletesebben, esetleg példákkal is alátámasztva bemutatni azt az öngyilkosan rövidlátó politikát, amelyet az öregedő szovjet vezetés a váratlanul ölkébe hullott pluszpénzekkel folytatott. Szót lehetett volna ejteni az importigényes iparágak (például élelmiszer-feldolgozóipar) erőltetett fejlesztéséről, a szovjet energetikai korszerűsítés csapdájáról, a tragikomikus brezsnyevi személyi kultusz és az olajjövödelmek összefüggéséről (például arról, hogy amíg a kőolaj- és a földgázbevételeken kívül minden más mutató romlott, addig bőven volt pénz Brezsnyev életét és munkásságát „népszerűsítő” filmek, könyvek és brosúrák tömeges gyártására) és még sok minden másról, ami az „olajgazdagság korát” jellemezte a Szovjetunióban.

A három temetés és koronázás címet viselő hatodik fejezet tömören és igen szellemesen mutatja be a Brezsnyev halálától Gorbacsov hatalomra lépéséig tartó két és fél évet. A fejezet objektíven bemutatja, hogy a peresztrojka, bár természetesen Gorbacsov nevéhez fűződik, de előzményei jóval korábbra nyúlnak vissza. Megismerjük azt az ellentmondásos közeget, amelyben már-már nyilvánosan ütköznek a legortodoxabb elveket valló tervgazdálkodók és a forradalmi újításokat pártoló (Zaszlavszkaja, Aganbegjan akadémikusok és mások) nézetei. A fejezetet olvasva, az is nyilvánvalóvá válik, hogy a száraz tények, a romló gazdasági helyzet, az egyre szembetűnőbb lassulás miatt – mindannyiunk szerencséjére – nem realizálódtak, *nem realizálódhattak* a korszakra (is) jellemző grandiózus elképzelések, mint például a szibériai folyók megfordítása vagy a reageni csillagháborús tervekre adandó „méltó” válasz.

A hetedik és nyolcadik fejezetben a gorbacsovi korszak gazdaságtörténetét ismerteti a szerző, majd a kilencedik, zárófejezetben összefoglalja a teljes háború utáni időszak szovjet gazdaságának legfontosabb jellemzőit. A gorbacsovi időszak leírásának első mon-

data kulcsfontosságú a gyors és váratlan összeomlás megértéséhez: „Mihail Gorbacsov volt az első szovjet vezető, aki (...) nem értette meg a szovjet rendszert”. A könyv következetesen és logikusan mutatja be az összeomláshoz vezető utat, sőt, a figyelmes olvasó még némi hasonlóságot is fellel Hruscsov és Gorbacsov politikája között. Az 1985–1988 közötti évek kapcsán szemléletes képet nyerhetünk a gorbacsovi döntésekről, azok minden negatívumával együtt: a szerző szól a gazdasági növekedés érdekében hozott, de csupán az inflációt gerjesztő lépésekről, a fegyelem erősítésének igényéről, az antialkoholista kampányról, valamint annak költségvetési hatásairól is. Bepillantást nyerhetünk a döntéseket megelőző dilemmákba, s mindenki számára érthetőbbé válik az egyébként szinte felfoghatatlan események háttere. Gorbacsov hosszú tépelődés, komoly balsikerek és óriási hazai tekintélyvesztés árán csaknem két év alatt jut el a politikai, s három év alatt a radikális gazdasági reformok szükségességének felismeréséig.

Ma már jól látjuk, *a szovjet vezető lehetetlenre vállalkozott*: a peresztrojka és a glasznoszty révén úgy juttattak nagyobb részt polgári, kisebb részt gazdasági szabadságjogokat a szovjet társadalomnak, hogy közben igyekeztek megőrizni a rendszer három legfontosabb alkotóelemét: az egypártrendszerre építő politikai szisztémát, a tervgazdaságot, valamint az állami tulajdon nyomasztó dominanciáját. Amennyiben ezt elfogadjuk – s Philip Hanson érvelése ebben a tekintetben igen meggyőző –, úgy világossá és logikusá válik, miért volt hatástalan (sőt, kontraproduktív) az új vállalati törvény, miért nem vált a gombamód növekvő szövetkezeti szektor a gazdaság meghatározó tényezőjévé, a tervgazdasági rendszer mint hierarchikus felépítésű szisztéma miért fojtott meg minden új kezdeményezést, s végül a szabadságjogok kiterjesztése miért összeomláshoz, miért nem katarzishoz vezetett.

A gorbacsovi kor leírása kapcsán, majd végül a zárófejezetben a szerző meggyőzően mutatja be azt, hogy mi okozta a befektetések csökkenését: a számok egyértelműen jelzik, hogy a hatvanas évektől kezdve lassult, megállt, majd visszafordult az inputok növekedése, az extenzív gazdaságfejlesztés tartalékai kimerültek, nem volt honnan pótlólagos tőkét és munkaerőt pumpálni a rendszerbe, s az – mint a lendkerekes autó – egy darabig csökkenő sebességgel felfelé ment az emelkedőn, majd egyre gyorsulva száguldott hátrafelé a lejtőn.

Philip Hanson gondolatmenetét egy meglehetősen lényeges szempontból nem érzem meggyőzőnek. Aligha lehet azzal az érveléssel egyetérteni, amely szerint az „alapjában helyes és előremutató” 1988–1990 közötti gazdasági reformok, mindenekelőtt a magán-szektor – különben igen dicséretes – fejlesztése jobb és következetesebb vezetéssel párosulva, akárcsak Kínában, a rendszer túlélését eredményezte volna. Természetesen egy recenzió nem végezheti el az általa ismertetett (bírált) írásban foglaltak „ellenbizonyítását”, arra azonban feltétlen utalni szeretnék, hogy a hetvenes évek második felének Kínáját csak nagyon magas elvontsági fokon lehet a kilencvenes évek eleji Szovjetunióhoz hasonlítani: talán elég utalni arra, hogy amíg Kína kifejezetten agrárország volt, ahol az elmaradottság és a szegénység volt általános, addig a Szovjetunió közepesen fejlett ipari országnak számított, erősen integrált gazdasággal és ipari termeléssel.

A könyvet olvasva, a szovjet, majd az orosz gazdasággal foglalkozó kutatónak hamar feltűnik, hogy Philip Hanson a szovjet gazdasági fejlődés második világháború utáni időszakát bemutatva, elsősorban olyan, a reálgazdasághoz kapcsolódó fogalmakkal operál, amelyeket különben a korabeli szovjet politika és tudomány is előszeretettel alkalmazott. A könyvben a gazdaságtörténetet elsősorban a nemzeti jövedelem, az ipari és mezőgazdasági termelés, a foglalkoztatottság, a gazdasági inputok és outputok összefüggésein keresztül ismerhetjük meg. Az emberben akaratlanul is az a gondolat támad, hogy milyen érdekes lenne ugyanezt a történetet megismerni például a fiskális és monetáris politika tükrén keresztül is. Teljesen elképzelhető, hogy egy ilyen könyvben ugyanezeket a

tényeket már másképpen interpretálná a szerző, például lehet, hogy a szovjet vezetők nem a zavargásoktól való félelmükben nem emeltek árat, hanem a viszonylagos gazdasági stabilitás megőrzése érdekében erőteljesen óvakodtak inflációgerjesztő lépéseket tenni, s kétségtelen politikai meggyőződésük mellett azért is korlátozták a végsőkig a vállalatok mozgását, mivel megfelelő (bizonyos?) ismeretekkel rendelkeztek a költségvetés bizonytalan helyzetéről, féltek annak megingásától. A szovjet gazdaság 1945–1991 közötti időszakának fiskális és monetáris nézőpontból való megismeréséhez ma már számos alpmű áll rendelkezésre akár oroszul is, lásd például Nyikolaj Bajbakov volt tervehivatali elnök *Negyven év a kormányban* című művét (*Bajbakov* [1993]), J. Gajdar könyvét: *Gazdasági növekedés anomáliái* (*Gajdar* [1997]), Sz. Szinyelnyikov a *Költségvetési válság Oroszországban 1985–1995* című kötetét (*Szinyelnyikov* [1997]).

S végül, kinek ajánlhatom Philip Hanson könyvét? Úgy gondolom, hogy mind a témával hivatásszerűen foglalkozó közgazdászok és kutatók, mind a szovjet tematika iránt érdeklődők, mind pedig a magyar és a szovjet gazdaságtörténet lehetséges kapcsolatát megismerni kívánók számára hasznos, más művekben ilyen tömören és koncentráltan ritkán fellelhető információkat nyújthat.

Hivatkozások

- BAJBAKOV, N. [1993]: *Szorok let v pravityelsztve*. Respublika, Moszkva.
GAJDAR, J. [1997]: *Anomalii ekonomicseszkogo rosztu*. Evrazia, Moszkva.
SZINYELNYIKOV, Sz. [1996]: *Bjudzsetnij krizisz v Rosszii 1985-1995*. Evrazia, Moszkva.

Réthy Sándor